

neyde çalışanlar (1947'de sadece 100.000 kişi) 1986'da faal nüfusun dörtte birini teşkil ediyordu. 1979'dan itibaren uygulanan yeni iktisadî siyaset, İran-İrak Savaşı ve Amerikan ambargosu sanayinin gelişmesini yavaşlattı ve yabancı sermayeyle olan ilişkileri sınırladı. İşletmelerinin yarısına yakını Tahran-Kerec bölgesinde bulunan İran sağlam bir sanayi altyapısına sahiptir. Üretimler en ağırdan tüketim mallarına kadar çok çeşitlidir: Çelik, otomotiv, elektrikli ev aletleri, makine, alüminyum ve kimya sanayii gibi. Aktif sanayi politikası Kirman, Zencan, Kazvin, Simnân, Kum ve ülkenin güneyinde Arap yarımadası ile Hint Okyanusu'na açılan Benderabbas gibi yerlerde yeni sanayi tesislerinin geliştirilmesini sağladı.

İç ulaşım genelde karayoluyla gerçekleştirilmektedir. İkinci derecedeki mahallî yollar, kamyonların ve otobüslerin çok yoğun biçimde çalıştığı otoyollardan daha yaygındır. Komşu ülkelerle karayolu bağlantısı iyi değildir; tek büyük milletlerarası karayolu Türkiye'den gelir. Sınırdaki diğer noktalar sadece mahallî veya bölgesel ulaşımı sağlar. Hazar'ı Basra körfezine, Meşhed'i Türkiye sınırına ve Tahran, İsfahan, Kirman, Benderabbas'ı birbirine bağlayan hatlar ülkenin en önemli demiryolu arterleridir. 1966 yılında Türkmenistan demiryolu ağıyla kurulan bağlantı, Orta Asya ülkelerinin dışarıya ve Hazar denizine açılmalarını sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

P. English, *City and Village in Iran: Settlement and Economy in the Kirman Basin*, Madison 1966; V. Mantel, *Les tribus du Fars et la sédentarisation des nomades*, Paris - La Haye 1996; *The Land of Iran* (ed. W. Fisher), Cambridge 1968; P. Vieille, *La féodalité et l'état en Iran*, Paris 1975; J. Momeni, *The Population of Iran, a Selection of Readings*, Honolulu 1977; H. Katouzian, *The Political Economy of Modern Iran: 1926-1979*, London 1981; E. Hooglund, *Land and Revolution in Iran: 1960-1980*, Austin 1982; M. Bazin - C. Bromberger, *Gilan et Azarbaijan oriental. Cartes et documents ethnographiques*, Paris 1982; *Le fait ethnique en Iran et en Afghanistan* (ed. J. P. Digard), Paris 1988; P. Fontaine, *Le tapis persan ou le jardin de l'éternel printemps*, Paris 1990; Popoli - M. H. Yazdi, *Le nomadisme dans le nord du Khorassan, Iran, Téhéran - Paris 1991; Tahqiqât-e jografîyâ-i-Recherches géographiques* (ed. Popoli - M. Yazdi), Mashhad, ts.; J. Amuzegar, *Iran's Economy under the Islamic Republic*, London 1993; A. Schirazi, *Islamic Development Policy. The Agrarian Question in Iran*, London 1993; J. H. Bamberg, *The History of the British Petroleum Company: The Anglo-Iranian Years: 1928-1954*, Cambridge 1994; *L'économie de l'Iran islamique entre l'état et le marché* (ed. Th. Coville), Paris -

Téhéran 1994; J. P. Digard v.d.gr., *L'Iran au XXe siècle*, Paris 1996; M. Bazin, "Qom, ville de pèlerinage et centre régional", *Revue géographique de l'est*, XIII, Nancy 1973, s. 77-136.

BERNARD HOURCADE

II. TARİH

1. Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar. İranlılar'la ilgili bilgilere tarihte ilk defa milâttan önce IX. yüzyıla ait Asur kaynaklarında rastlanmaktadır. Bu kayıtlardan, Ortadoğu'ya göç eden Hint-Avrupa kavimlerinden olan Medler'in Urmiye gölünün güneydoğusunda, Persler'in ise batısında oturdukları anlaşılmaktadır. Persler daha sonra güneye indiler ve bugün Fars adı verilen bölgeye yerleştiler. Zamanla bir imparatorluk kurarak sınırlarını genişleten Medler, Persler'i kendilerine tâbi kılarak Asurlular'a karşı bir ittifak oluşturdular. İskitler'i yenilgiye uğrattıktan sonra Bâbilliler'le birlikte Asur İmparatorluğu'nu çökerttiler. Böylece genişlemeye devam eden Medler doğuda bugünkü Tahran'ın bulunduğu yere kadar geldiler, daha sonra kuzeye yönelerek İrmîniye'yi hâkimiyetleri altına aldılar. Kültür yönünden Mezopotamya medeniyetlerinin etkisi altında kalan Medler, Astyages döneminde (m.ö. 580-550) çökmeye başladılar ve tarihe karıştılar.

Persler'in soyundan gelen diğer birçok krallık gibi Medler'e tâbi olarak varlıklarını sürdüren Ahamenîler, II. Kyros (Büyük Kyros) döneminde güçlü bir imparatorluk haline geldiler. Pers kabilelerini birleştiren ve kendisine yeni bir başşehir kurarak Kyros Medler'e karşı ayaklanma başlattı. Milâttan önce 550'de Medler'in başşehirini Ekbatana'yı işgal etti ve Med ülkesini bir eyaleti haline dönüştürdü. Daha sonra Lidya Kralı Kroisos'u yenilgiye uğratarak (m.ö. 547) başşehir Sardes'i ve Anadolu'nun diğer bölgelerini, milâttan önce 539'da Bâbil'i ele geçirdi ve yurtlarından sürülmüş olan İbrânîler'in Kudüs'e geri dönmelerine izin verdi. Ardından Suriye ve Filistin'i aldı. Kyros'un oğlu Kambyses de genişleme politikasını sürdürdü. Milâttan önce 525'te Mısır'ı istilâ etti. Kambyses Mısır'da iken Gaumata adında bir rahip Ahamenî tahtını ele geçirdi ve dinî kimliğini kullanarak saltanatını meşrulaştırmaya çalıştı. Milâttan önce V. yüzyılın sonlarında Ahamenî İmparatorluğu'na mensup olan Darius (Dârâ) tahtı ele geçirdi. Darius devletin yapısını da reformlar gerçekleştirdi. İmparator-

luğu yirmi eyalete ayırdı. Eyaletlerin başında bulunan ve doğrudan krala karşı sorumlu olan valilerin başlıca görevi vergi toplamaktı. Askerî işler yine doğrudan krala bağlı bir kumandanın sorumluluğuna verildi.

Darius, imparatorluğunu doğuya doğru İndus vadisine kadar genişlettikten sonra batıya yönelerek Ege sahillerindeki şehirleri ele geçirdi. Ancak milâttan önce 490'da Yunanlılar'la yapılan Marathon Savaşı'nda yenilgiye uğradı. On yıl sonra Yunanlılar üzerine büyük oğlu I. Xerxès kumandasında büyük bir ordu gönderdi. Xerxès kara savaşını kazandıysa da Salamis'te yapılan deniz savaşını kaybetti (m.ö. 480). Ahamenî İmparatorluğu'nun batıya açılması böylece sona erdi. Son Ahamenî hükümdarı III. Darius tahta çıktığında Makedonyalılar yeni bir güç olarak Ortadoğu sahnesinde belirdiler. Makedon Kralı Büyük İskender milâttan önce 334'te Anadolu, Suriye ve Mısır'ı aldıktan sonra İran'a yöneldi. Milâttan önce 331'de Ninevâ (Ninova) yakınlarında Gaugamela'da yapılan savaşta Darius savaş alanından kaçtı, daha sonra Media'da öldürüldü. İskender İndus vadisine kadar doğuya ilerledi, oradan tekrar Mezopotamya'ya döndü. Ahamenî İmparatorluğu böylece tarihe karışmış oldu.

Ahemenîler'in Zerdüşti olup olmadıkları hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Dareios'un yazıtlarında en büyük tanrının Ahura Mazda olduğu kayıtlıdır. Bu yazıtlarda iyilikle kötülükten oluşan ikilik, aydınlıkla karanlık arasındaki çatışma yine Zerdüştilik esaslarında belirtildiği gibi anlatılır. Ancak yabancı tanrılara hoşgörü bir yaklaşım ve ölümlerin gömülmesi âdeti Ahemenîler'in Zerdüşti olmadıkları görüşünü desteklemektedir.

İskender'in kurduğu büyük imparatorluk ölümünden (m.ö. 323) sonra kumandanları arasında paylaşıldı. Mezopotamya, İran ve Suriye'yi Selevkos (Seleucus), Mısır'ı Ptolemaios aldı. Selevkos önce Dicle kıyısında kurduğu Seleukeia'yı başşehir yaptı, ardından başşehir Antakya'ya taşıdı. Seleukoslar'ın (Selevkoslar, Selekiler) bütün güçlerini batı sınırlarına harca-yıp doğuyu ihmal etmeleri, doğu eyaletlerinin merkezden bağımsız hareket etmesine zemin hazırladı. Parthia eyaletinde Parni kabilesinin reisi Arsakes, Seleukoslar'a karşı ayaklandı ve diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra Part İmparatorluğu'nu kurdu (m.ö. 250).

Part Hükümdarı Mithradates, doğuyu ele geçirdikten sonra milâttan önce 141'de Seleuko Krallığı'na tamamen hâkim oldu ve böylece Partlar Ortadoğu'daki en güçlü imparatorluk haline geldi.

Romalılar, Partlar'ın kontrolünde bulunan İpek yolunu ele geçirmek için hazırlığa başladılar. Milâttan önce 53 yılından itibaren Romalılar ile Partlar arasında sürekli sınır savaşları oldu. Romalılar Mezopotamya'ya girmeyi ve Seleukoslar'ın başşehirini ele geçirmeyi başardılar. Romalılar'a karşı sonu gelmeyen savaşlar ve taht kavgaları Partlar'ı zayıflattı. Fars eyaleti hükümdarı Erdeşir, Arsaki hânedanının son kralı Ardavan'a karşı gelince Arsaki hânedanı sona erdi (m.s. 224). Başlangıçta Helen kültürünün etkisi altında kalan Partlar milâttan sonra 77 yılına kadar paralarda Yunan harflerini kullandılar. Ancak daha sonra Mezopotamya kültürleri hâkim duruma geldi.

Ahamenî geleneğinin yaşadığı Fars eyaletinde eskiden beri mahallî hükümdarlar olmuştur. Bunlardan biri olan âteşkele muhafızı Sâsân kendi adıyla anılan Sâsânî İmparatorluğu'nu kurmuştu (226). Sâsânîler'den Erdeşir öldüğünde (242) imparatorluk Suriye, Mısır ve Anadolu dışında eski Ahamenî İmparatorluğu'nun sınırlarına erişmişti. Erdeşir'in oğlu I. Şâpûr, Roma topraklarına hücum edip Roma ordusunu yendi, Roma İmparatoru Valerian'ı esir aldı. Suriye'yi ve Kapadokya'yı da yağma etti. I. Şâpûr döneminde Mani peygamber olarak ortaya çıktı. Maniheizm'e sempatiyle yaklaşan I. Şâpûr bu yeni dinin imparatorluk sınırlarında yayılmasına izin verdi. I. Şâpûr'un ölümünden sonra yerine geçen I. Hürmüz de Mani'ye yakınlık gösterdi. Mani, I. Behram'ın kralığı döneminde uzun işkencelerden sonra öldürüldü.

IV. yüzyılın sonlarına doğru batıda gelişen bazı olaylar Sâsânî İmparatorluğu'na da yansdı. Bu tarihlerde Bizans İmparatoru Konstantinos'un Hristiyanlığı kabul etmesi üzerine Sâsânî İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan hristiyanlar Bizans'ın dostu, devletin düşmanı sayıldı. Ermenistan da Hristiyanlığı kabul edince eski ihtilâflar canlandı. Sâsânîler döneminde Zerdüştilik devlet dini haline geldi. Dinî azınlıklar (hristiyanlar ve yahudiler) özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı. Devletin geliri toprak vergisine dayanıyordu. Bundan başka kişi başına ödenen "gêzît" adı verilen vergiyle bir de gümrük vergisi bu-

lunmaktaydı. Merkezden yönetilen devletin başında Sâsânî hânedanına mensup olması gereken bir şehinşah bulunuyordu. Şehinşahın ölümünden sonra yüksek aristokrasinin ve önde gelen rahiplerin desteğini kazanabilen hânedan üyesi hükümdar oluyordu.

Kubâd devrinde Sâsânî Devleti oldukça zayıf duruma gelmişti. Kubâd, asillere ve rahiplere karşı yeniden dengeleri kurabilmek için her alanda ortak mülkiyeti esas alan Mezdek'in fikirlerini uygulamaya koydu. Ancak şartlar daha da kötüleşti, 528 yıllarında son derece kanlı bir müdahale ile bu uygulamadan vaz geçildi. Mezdek hareketine son veren Veliaht I. Hüsrev, 538'de devleti güçlendirmek için bir vergi reformunu uygulamaya koydu. Orduda da bazı reformlar yaptı ve ordu kumandanlığını kendisi üstlendi. Devlet bir süre sonra istikrara kavuştu. Daha sonra Bizans'a karşı savaş açan I. Hüsrev 556'da bir barış antlaşması yaptı. Batıda barışı sağlayınca doğuya yönelerek Eftalitler'i (Akhunlar) yenilgiye uğrattı. Ardından Çin ve Hindistan'dan batıya uzanan ticaret yolunu kontrol altına alabilmek için Arabistan'ın güneyini ele geçirdi. Yemen Sâsânîler'in bir eyaleti oldu (570). Dönemi altın çağ olarak anılan I. Hüsrev örnek bir şehinşah olarak gösterilmiş, kendisine Enûşîrvân lakabı verilmiştir.

I. Hüsrev'in yerine oğlu IV. Hürmüz geçti. Annesi bir Türk prensesi olduğundan kaynaklarda "Türkzâde" lakabıyla anılan Hürmüz döneminde Sâsânîler ile Bizans arasında şiddetli savaşlar meydana geldi. 590'da Hürmüz'ün gözlerine mil çekilerek yerine oğlu II. Hüsrev tahta çıkarıldı. Ancak ülkede bir iç savaş ve taht kavgası başladı. 601'de ülkede birliği sağlayan Hüsrev Bizans'a yöneldi ve Bizans kuvvetleriyle yapılan savaşta yenilgi kazandı. 611 yılında Antakya ve Dimaşk'ı ele geçirdikten sonra Mısır'ı işgal etti. Öte yandan Sâsânîler'in kuzey ordusunu Anadolu'ya gönderdi. Bu ordu 613'te Kadıköy'e kadar ulaştı. 622'de karşı saldırıya geçen Bizans İmparatoru Herakleios ordusunu gemilerle Doğu Karadeniz'e taşıdı ve Azerbaycan'a ayak bastı. Hüsrev ise Avarlar'la iş birliği yaparak Bizans'ın başşehri Konstantinopolis'i kuşattı, fakat şehri ele geçiremedi (626). Bu sırada doğuda bulunan Herakleios, Konstantinopolis'e dönemeyip Avarlar ile yaptığı antlaşmadan sonra Mezopotamya'ya yürüdü. II. Hüsrev 628'de İran başşehrinde meydana gelen ayaklanmada öldürüldü.

H. Peygamber, Abdullah b. Huzâfe'yi II. Hüsrev'e elçi olarak gönderip kendisini İslâm'a davet etmiş, fakat Hüsrev gönderilen mektubun okunmasına tahammül edemedi ve yırtıp atmış, onun bu tavrı Resûl-i Ekrem'e haber verilince, "Allah da onun mülkünü parça parça etsin" demiştir. İslâm orduları H. Ömer devrinde Sâsânî ordularını 15 (636) yılında Kâdisiye'de, 16'da (637) Celûlâ'da, 21'de (642) Nihâvend'de yenilgiye uğrattı. Son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd bu tarihten 31 (651) yılına kadar resmen hükümdar olarak kaldıysa da peyderpey topraklarını müslümanlara teslim ettikten sonra doğuya sığınmak zorunda kaldı, bir süre sonra da Merv'de öldürüldü. Sâsânî İmparatorluğu böylece tarihe karışmış oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Cl. Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, London 1927; P. Sykes, *A History of Persia*, London 1930, I, 1-502; A. Christensen, *L'Iran sous les Sasanides*, Copenhagen 1944; A. T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago 1948; R. Ghirshman, *Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Baltimore 1954; *A Bibliography of Iran* (nşr. Y. Mâhyâr Nevâbî), Tahran 1962-92, I-IX; Saïd-i Nefîsî, *Târîh-i Temeddün-i İrân-ı Sâsânî*, Tahran 1344 hş.; J. D. Pearson, *A Bibliography of Pre-Islamic Persia*, Mansell 1975; K. Schippmann, *Grandzüge der Parthischen Geschichte*, Darmstadt 1980; I. M. Cook, *The Persian Empire*, London 1983; Chlr., III; R. N. Frye, *The History of Iran*, Munich 1984; a.mlf., *The Heritage of Persia*, Costa Mesa 1993; Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târîh-i İrân Zemîn*, Tahran 1366 hş., s. 1-112; M. A. Dandamaev - V. G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge 1989; Hasan Pîrniyâ, *Târîh-i İrân-ı Bâstân*, Tahran 1370 hş., I-III; W. J. Vogelsang, *The Rise and Organisation of the Achaemenid Empire*, Leiden 1992; Mirza Bala, "İran", *İA*, V/2, s. 1015; M. Mokri, "Iran", *EI²* (İng.), IV, 11-12; A. K. S. Lambton, "Iran", a.e., IV, 13.

ESKO NASKALI

2. Fetihden Safevîler'e Kadar. Müslümanların İran'a karşı ilk askerî harekâtı Halife Ebû Bekir döneminde başladı. H. Ömer devri başlarındaki Köprü Vak'ası'nın ardından kısa bir duraklama geçirdi. Ancak son Sâsânî hükümdarı III. Yezdicerd, Kâdisiye (15/636) mağlûbiyetlerinden sonra imparatorluğun siyasî-iktisadî merkezi olan Irak'ı müslümanlara bırakmak zorunda kaldığı zaman Sâsânîler'in Araplar'a karşı mücadelesinin de sonunu tayin etmiş oluyordu. Arap orduları, kendi kaderine terkedilmiş olan Sâsânî başşehri Medâin'i hiçbir direnişle karşılaşmadan ele geçirdiler. Ardından dağılan kuvvetlerini yeniden toparlamaya çalışan III.